

ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER
ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

SAYI : 6

YIL : 1995

İMAM ZEHEBİ VE TENKİD ANLAYIŞI

Doç.Dr. Talat SAKALLI*

Şemsüddin Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz b. Abdullah et-Türkmanî ez-Zehabî eş-Şâfiî ed-Dımeşkî, isminden de anlaşılacağı gibi aslen Türkmen olan bir aileden olup, Diyarbakır'ın Meyyâfârikın beldesinde 643/1245 yılında doğmuştur. Daha sonra Dımeşk'ta yerleşmiş ve tahsiline orada devam etmiştir.

Hicrî VII. asrın sonları VIII. asrın başlarında Dımeşk, fikrî hayatın merkezlerinden büyük bir merkez olmuş, özellikle, medreselerin, dâru'l-hadis ve dâru'l-Kur'ân'ların çokluğu ile tarihe damgasını vurmuştur. Hakimler, zenginler medrese ve diğer eğitim müesseseleri kurmakta birbiriyle yarışır hale gelmiştir. Zehabî'nin de ifade ettiği gibi Şam, sadece hadis, tefsir, fıkıh, akaid gibi dinî ilimlerin kahir çoğunlukla okutulduğu ve dinî ilimlerin dışında başka ilimlere önem verilmeyen özelliği ile tanınır olmuştur. Çünkü bu devir insanının telakkisine göre bu ilimler "faydasız, hatta zararlı" veya "Hezeyân" kabilinden şeylerdi.¹

Ayrıca bu bölge o sıralarda itikadî ve fikrî mezhep ihtilaf ve çekişmelerinin odağı haline gelmiş, bilhassa Eş'arîler ile Hanbelîler arasında ihtilaflar had safhaya ulaşmış. Tasavvuf ise emir ve sultanlara kadar herkesi potasında eritmişti.

Böyle bir çevrede doğan ve münevver bir babanın oğlu olan Zehabî önce çevresindeki hoca ve şeyhlerden, sonra da ailenin tek oğlu olduğu için babasının itirazlarına rağmen bir kaç senelik kısa bir ilim yolculuğuna çıktığı o devrin diğer ilim merkezlerindeki hocalardan ilim tahsil etti. Kendisi ders aldığı bu şeyhlerini "Mu'cemu's-Şuyuh" isimli iki cilt olarak basılan eserinde tanıtmıştır. Bu eser incelendiğinde söz konusu hocalarının toplamının 1200'ü bulunduğu görülecektir. Bu sayıya, Zehabî'nin ifadesine göre, isimlerini unuttuğu veya ders aldığı halde isimlerini hatırlamadığı şeyhleri dahil değildir. Söz konusu eser tahkik edilerek basılmıştır.

Zehabî 18 yaşına gelince ilmi tedrisatını kıraat ve hadiste yoğunlaştırdı. Bunlar

* Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Öğretim Üyesi.

1. Zehabî, Siyeru Alami'n-Nübelâ, I, 12, dördüncü baskı, Beyrut, 1406/1986.

sonraki ömrünün de hemen hemen tamamını hadise vakfetti. Hayatı boyunca yüzlerce hadis kitabı ve cüzü okudu, bunların icazetini aldı. Onun okuduğu tarih, tabakat ve siyer, meğazî kitapları da az değildir.²

Kısaca söylemek gerekirse onun eserleri arasında yer alan sayıları elliyi aşan "muhtasar" niteliğindeki eserlere bakarak, onun kendinden önce yazılmış eserlere ne kadar aşına olduğunu ve ilmî hırsını anlamak mümkündür.

Tesbitlerimize göre o hadis ilimleri içinde "Ricâl" ilmini kendine branş olarak seçmiştir. Zira eserlerinin -muhtasarlari dışında büyük çoğunluğu hadis ricaline veya devrinin ilmî ve idarî şahsiyetlerine aittir. Zehebî'nin bu özelliğini bilhassa tarih sahasındaki eserlerinde açıkça görmek mümkündür. O kendi dönemine kadar, hadisin temel direği niteliğindeki "Rical ve Sened" konusuna eğilerek, taklid ve nakil çemberinin kuruluşundan çıkıp, bu sahadaki verilen hükümleri tahlilî ve tenkidî bir açıdan değerlendirmiş, akıl süzgecinden geçirmiş, askıda bırakmamamış, hatta taassubdan kaçınarak imkanları ölçüsünde yapabildiği oranda azamisini yaparak doğru ve gerçek karara varmaya çalışmıştır. VIII. asra kadar yazılmış tabakat, tarih, hadis ricaline ait eserlerin karmakarışıklığını, dağınıklığını tenkidle bir düzen ve intizama sokmuş, çağdaş ansiklopedilerin kazandırdığı pratikliği, hadis sahasına daha o zaman kazandırmıştır.

Zehebî kendinden önce yaşamış cerh ve ta'dil imamlarının cerh ettikleri, fakat kendince cerhi hak etmemiş olan hadis ricalini tek tek ele alarak bir risale yazmış ve adını da "Risâletün fi'r-Ruvâti's-Sikat el-Mütekellim fihim bimâ lâ Yücebü Reddühüm" koymuştur.

Bunun yanısıra bir ravi veya şeyh kendince makbul biri değilse, o kişiyi kendi şeyhi de olsa cerh etmekten çekinmemiştir. Ayrıca bunlara "Mu'cemu's-Şuyuh" unda yer vererek, niçin onlardan hadis aldığını izah etmiş, hemen arkasından o şeyhin kusurlarını tek tek saymaktan çekinmemiştir. Vereceğimiz şu iki misal bu konuda bir fikir verir sanırım: Şeyhlerinden Alaüd'd-Din Ebu'l-Hasen Ali b. Muzaffer el-İskenderânî (716/1316)'nin -Şam Nefisiyye Dâru'l-Hadis'inin şeyhi-tercüme-i halinde "onun dininde

2. Hayatı hakkında bkz. el-Esnevi, Tabakatü's-Şafiiyye, I.cild, 516. sıra; es-Sübki, Tabakatü's-Şafiiyye, IX. 100; II. 23-24, Mısır, 1383/1964; es-Safedi, el-Vâfi bi'l-Vefiyyât, II. 163-168; el-Yafii, Mir'âtü'l-Cinan, s. 331-333, İbnü'l-Cezeri, Gayetü'n-Nihaye fi Tabakâti'l-Kurrâ, II. 71, Beyrut, 1352/933; eş-Şevkani, el-Bedrü't-Tali', II. 110-112, Beyrut, ts.; Bağdadi, Hediiyyetü'l-Arifin, II.154-155; el-Becâvi, el-Müştebeh mukaddimesi, Mısır, 1962; Sehavi, el-İ'lan bi't-Tevbih, s. 73, Darü'l-Kütübi'l-Garbi, 1983; Taşkoprizade, Miftahu's-Saade, I. 212; II. 216; el-Kütübi, Fevatü'l-Vefiyyat, II. 183; İbnü'l-İmad, Şezaratü'z-Zeheb, VI. 153; es-Safedi, Nektü'l-Himyan fi Nüketi'l-Umyan, s. 241, Mısır,1329/1911; İbn Kesir, el-Bidaye, XIV. 225; Sehâvi, el-Menhelü's-Safi, III.106; Zirikli, el-A'lam, VI. 222... vb.

bir nur yoktur. Ne yazık ki aşırı hırs ve ilim açlığı beni bu gibilerden hadis dinleme-ye(semâ) sevketti. Allah onu affetsin, namazlarında bile kusurlu davranırdı(taksîr: kars-ı salâtı da kasdetmiş olabilir). Ayrıca bu şeyh büyük günahlar ile de itham edilirdi".³

Bir başkası için "ondan rivayet etmek uygun değildir" Onun hakkında da bana çeşitli ithamlar anlattılar".⁴ Bir diğeri hakkında ise "sûi'l-hal ve sefih"⁵ tabirini kullanır. Bu misalleri çoğaltmak mümkündür.⁶

Zehebî'nin cerh ve ta'dil konusunda günümüzde bile elden düşmeyen en güzel eseri şüphesiz "Mizanü'l-İ'tidâl"ıdır. Bu eser onun rical tenkidindeki ustalık ve maharetinin olgunluk devri ürünlerindedir. O bu esere hafızları, alimleri de alarak incelemiş, başkalarına cevap vermiş, itiraz etmiş veya teyit etmiş, fakat mutlaka tenkid süzgecinden geçirerek incelemiş ve Sehavî'nin (902/1496) de dediği gibi "kendinden sonra gelenler ona güvenip dayandı" övgüsüne hak kazanmıştır.⁷

Zehebî'nin tenkid usulü konusunda da takdire şayan tesbitleri vardır. Mesela yazdığı "Zikru Men Yu'temedü Kavluhû fi'l-Cerh ve't-Ta'dil" isimli risalesinin mukaddimesinde rical tenkidine dair usulü tesbit ve cerh ve ta'dil imamlarını sınıflandırmasını yaparak, onların sözlerinin nasıl alınmasının gerektiğini açıklaması, bu konuda kendinden önceki sınıflandırmaya riayet ettiğini gösterir. Onun sınıflandırmasına göre cerh ve ta'dil imamları şöylece üç kısma ayrılır: 1- Ravilerin ekserisini cerh edenler: Mesela, İbn Maîn, Ebu Hatim er-Razi gibi 2- Ravilerden bir çoğunu cerh edenler: Mesela Malik ve Şu'be gibi. 3- Tek tek ravileri cerh edenler. Bir başka taksimi de şöyledir:

1- Bir kısmı cerhde çok şiddetli, ta'dilde ise mütesebbitir; iki veya üç hata ile raviyi cerh eder ve bu şekilde o ravinin hadisini "telyîn" eder. İşte böyle bir imam bir raviyi tevsik ettiğinden, sözüne sınımsız sarılır. Buna mukabil bir raviyi ta'dif ettiğinde ise, bir başkasının onu ta'dif edip etmediğini araştırır. Şayet buna muvafakat eden olduysa ve otoritelerden hiç biri tevsik etmediyse, o kişi zayıftır. Şayet birisi o kişiyi tevsik ettiyse, bu kimse alimlerin kendisi için "cerhi ancak müfesser olursa kabul edilir" dedikleri kişilerdendir. Şöyle bir misal verirsek; İbn Maîn'in bir kişi hakkında "o zayıftır deyip" zaafiyet sebebini açıklamamış, bir başkası da tevsik etmişse, İbn Maîn'in böyle demesi o ravinin ta'difi için yeterli değildir. Bunun gibilerin hadislerinin tashihi ve ta'difi hakkında tavakkuf edilir. Bu tercih konu ile ilgili güzel görüştür.

İbn Maîn, Ebu Hatim ve el-Cüzcânî müteannittir.

3. Zehebî, Mu'cemu's-Şuyûh, II. varak 12, Ahmed Salis ktb. r. 462.

4. A.e. I. varak 72.

5. A.e. I. varak 77; ayrıca bkz. I. varak 2/b.

6. Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, Mukaddime, I. 23.

7. Suyuti, Zeylü Tabakati'l-Huffaz, s. 348.

2- İkinci grup, birinci gurubun tam aksi olanlardır. Ebu İsa et-Tirmizî, Ebu Abdillâh el-Hakim, Ebu Bekr el-Beyhakî gibi. Bunlar da çok mütesahildir.

3- Üçüncü grup da, Buhârî, Ahmed b. Hanbel, Ebu Zûr'a ve İbn Adiy... gibi "mu'tedil ve insafî" olanlardır.⁸

Zehebî'nin gerek muhtasar ve şerhlerinde, gerekse diğer eserlerinde, muhakeme etmeden, tenkid süzgecinden geçirmeden bir konuyu geçiştirmemesi en önemli özelliğidir. O tabakalara böldüğü rical ile ilgili eserlerinde, genellikle devirlerin genel bir değerlendirmesini yaparak, ricali de o açıdan tenkide tabi tutmuştur. Bu metodik açıklamalar kıymetli birer kültür malzemeleri niteliğindedir. İşte Tezkiratü'l-Huffâz bu açıdan değerli bir kaynaktır.

Mizânü'l-İ'tidal'in girişinde, cerh ve ta'dil terimlerini ele alarak, derecelendiren Zehebî, bu açıdan da kendisinden sonrakilere kaynaklık yapmıştır. O sırf cerhedilen sika ravileri tadil etmek için Mizan'a alarak, cerhe layık olmadıklarını, gerçekte sika olduklarını ispatlamak için ele aldığını açıklar. Yine ona göre "men lâ ya'beü bih" olan birisini cerh edip, bir kenara atmamak gerekir. Herkesin az çok hatasının olabileceğine işaretler, "şayet, der, küçük hatalardan dolayı kişileri cerheme kapısı açılırsa bu durumda aynı kategoriye sahabe, tabiîn ve imamlardan da bazıları girebilir. Zira sahabeden de bir birini bazı tevillerden dolayı tekfir edenler olmuştur. Halbuki Allahu Taalâ onların hepsinden razı olmuş ve günahlarını bağışlamıştır. Halbuki onlar masum da değildiler. Aralarındaki ihtilaf ve çekişmeler bize göre önemli değildir."

"Hariciler tekfir edilmeleri sebebiyle, rivayetlerine itibar edilmemiştir." Aynı çağda yaşayanların (akranın) birbiri hakkındaki sözlerine de dikkat çeken Zehebî sözlerine şöyle devam eder: "Akranın birbiri hakkında söylediği gibi bir çok söz (cerh) vardır. Bu sayfaları dürmek, rivayet etmemek ve atmak gerekir. Taanda bulunmamak gerekir. Bunları (sahabeyi) ta'dil etmek ve doğru olduklarını söylemek gerekir. Bu konuda bir açıklama getireceğim ki, muteber cerh ile merdut cerh ayırt edilebilsin inşallah.

Sahabenin (r), onların sergileri dürülmüştür, olan olmuştur. Şayet hata ettilerse, diğer sika olanlar gibi onlar da hata etmişlerdir. Hemen hemen hiç kimse bu hatadan beri olamamıştır. Sahabede hata nadiren görülse de, bu hata onlara asla zarar vermez. Çünkü onlar adalet sahibidirler.

Tabiîn'e gelince, onlar arasında da hemen hemen bilerek yalan söyleyen yok gibidir. Fakat onların hata ve yanlışları (galat ve vehm) çoktur. Her hangi bir konuda hatası az olanın hadisi alınır ve kendisine hadis rivayet icazeti de verilir. Hatası çok

8. Zehebî, Zikru men Yu'temedü... s. 171-172, tah. Abdul'fettah Ebu Gudde, (Erbeu Resâil fi Ulumi'l-Hadis içinde), Haleb, 1410/1900.

olanın da hadisi alınır, fakat ihticacda otorite imamlar o hadisi kabul ettilerse o kişinin hadisiyle amel edilir. Bu grupta olanlardan bazıları şunlardır: İbnü'l-A'ver, Asım b. Damüre, Salih Mevla et-Tev'eme, Ata b. es-Sâib...vb.

Hatası fahiş olan ve teferudü çok olan kişilerin hadiseleriyle ihticac olunmaz. Bu vasıfta tabiin'in ilklerinden hemen hemen yok gibidir. Bu tür hatalar daha çok genç tabiiler ve daha sonrakilerde görülür.

Tebeü't-Tabiî'ye gelince (Malik ve Evzâî gibi), bu tabaka da bir önce anlatılanlar gibidir. Şu kadar farkla ki, bu dönemde bilerek yalan söyleyenler çıkmış ve hadisleri de terkedilmiştir. Mesela bu tabakadan olan Malik yol gösteren yıldız gibi olmasına rağmen, o bile tenkid edilmiştir.

Zühri hakkında da anlamadan ileri geri konuşanlar çıkmıştır. Sakalını boyadığı, asker elbisesi giydiği ve Himaş b. Abdü'l-Melik'e hizmet ettiği gerekçesi ile cerh etmişlerdir. Konu çok geniştir. Suyun iki gulleyle ulaştığında pislik taşımaması gibi, mü'minin de iyilikleri ağır gelir ve hataları da az olursa kurtulmuştur.⁹ Zehebî koyduğu kaideler doğrultusunda, cerhedilse de, kendisinin güvendiği ravileri tek tek ele alarak ta'dil eder. Mesela İmam Şâfiî de bunlardan birisidir".

İmam Zehebî prensip olarak kabul ettiği bu esaslar çerçevesinde hareket ederek, hadis ricalini objektif olarak ve taassuba kaçmadan cerh ve ta'dile tabi tutmuş, dengeyi kurmaya çalışmıştır. Konu edindiği ravinin faziletini veya güzel hasletlerini sayarken, varsa zemmedilecek yerlerini de belirtmeyi ihmal etmemiş, sonuçta da ağır basan yöne göre hüküm vermiştir. Şu iki misal söylemeye çalıştığımı en güzel şekilde anlatır sanırım: Mizan'da Ebân b. Ta'leb el-Kûfi hakkında şöyle der: "Katu şiidir. Fakat saduktur. Binaen aleyh sikalığı bizim için yeterlidir, bid'ati kendi aleyhinedir." Arkasından cerh imamlarından yaptığı nakillerden sonra şu tartışmaya girer: Birisi "bir bid'atinin tevsiki nasıl olur? Zira sika olmanın şartı adalet ve takvadır. Bu şartlarda bid'atcinin adil olmasından nasıl bahsedilebilir?" diye itirazda bulursa, ona şu cevap verilir: Bid'at iki çeşittir:

1- Küçük bid'at: Ğulat olmayan ve bozulmadık ilk şiflik gibi. Tabiîn ve etbau't-tâbiînden bir çoğu, dinlerindeki güvenilirliklerine, takvalarına doğruluklarına rağmen şif idiler. Dolayısıyla bunların rivayet ettikleri hadisler kabul edilmeyecek olursa, bilcümle hadisler reddolunmuş olur ki, bu açık bir mefsedettir.

2- Büyük bid'at: Rafizilik ve rafizilikte aşırı gidenler bu gruba girer. Bunlar Hz. Ebu Bekr ve Hz. Ömer'i karalar ve bu iddialarının propagandasını yaparlar. Bu tip kişilerden hadis alınmaz, zaten bunda bir hayır da yoktur. Dolayısıyla Ebân b. Ta'leb

9. Zehebi, Risale Fi'r-Ruvati's-Sikât el-Mütakellim Fihim Bimâ Yucibü Reddühüm, s. 3-5, Mısır, 1324/1906.

Şeyhân'dan asla yüz çevirmediği, aksine Hz. Ali'nin o ikisinden efdal olduğuna inandığı için (bundan hadis almak caizdir).¹⁰

Ebu Nuaym Ahmed b. Abdillâh el-İsbahânî'nin (430/1038) tercemesinde de şöyle der: "Ahadül'l-âlâm ve saduktur". O delilsiz cerhedildi (tekellüm). Fakat bu onun için Allah'ın bir cezasıdır. Şöyle ki, o da İbn Mende'yi cerhetmişti. el-Hatîbi (463/1070). Ebu Nuaym'ın bazı konularda mütesahil davrandığını gördüğünü, mesela icazet konusunda sadece "ahberanâ " diye mutlak kullandığını ve bu ifadenin keyfiyetini açıklamadığını söylemiştir. Ben de bunun üzerine derim ki, bu Ebu Nuaym ve diğerlerinin takib ettikleri bir mezhep olup, tedlisin bir türüdür. Ayrıca İbn Mende'nin de Ebu Nuaym hakkındaki sözü çirkindir. Böyle bir iddiayı anlatmak bile istemem. Her ikisinin de biri biri hakkında sarfettikleri sözleri kabul de edemem. Yalnız her ikisinin de mevzu haberleri rivayet edip, sukutla geçiştirdiklerinden daha büyük günahlarını bilmiyorum. Daha sonra çağdaşların bir biri hakkındaki sözlerine itibar etmeme konusundaki görüşünü tekrarlar.¹¹

Ukaylî (322/934) gibi büyük bir imamın da, Ali b. el-Medîni gibi büyük hadis imamlarını cerhetmesine tahammül edemeyen Zehebî ona şöyle hitab eder: "Aklından zorun mu var ey Ukaylî, kimler hakkında konuştuğunu bilmiyor musun? Sanki bunların her birisinin senden kat kat güvenilir olduklarını bilmiyorsun. Bilakis bu imamlar, senin kitabında zikrettiğin bir çok sika raviden daha sikadırlar".¹² Buna karşılık o hadiste "imam ve şeyh" seviyesinde olan alimlerin de cerh ve ta'dilde "masum" olduklarını iddia edemeyeceğini açıkca beyan ettikten sonra, onlara güvenilmesinin sebeplerini şöyle izah eder: "Onlar, insanların doğruyu bulmada en isabetli davrananları, hatası en nadir olanları ve en insafılları, başkalarını haksız yere suçlamadan en çok kaçınanlarıdır." Daha sonra bu sebeplerden dolayı, onların bir ravi hakkında cerh veya ta'dil hakkında ittifak etmeleri durumunda, bu görüşlerine sınıksı ve dört elle sarılmayı tavsiye eder ve aksi takdirde pişman olunabileceğini hatırlatır. Bu imamlardan sözü edilen konularda şaz kalan olursa, bu görüşe itibar etmemeyi de tekrar vurgular. İmamlara güvenmenin zaruretini de şöyle dile getirir: "Allah'a and olsun ki, hafız büyük imamlar olmasaydı, zındıklar minberlerde hutbe okurdu. Halbu ki, bid'at ehlinden bir hatib bile hutbede halka hitab edebiliyorsa, o bunu ancak İslâm'ın kılıcı, şeriatın lisanı ve sünnetin makamıyla, Rasulullah(s)'in getirdiği Kur'an'a ittiba ettiğini izah etmekle gerçekleştirebiliyor. Saçmalamaktan (hezeyandan) Allah'a sığınırız".¹³ Zehebî bu dinin Allah Tealâ tarafından korunarak teyid edildiğini ve alimlerin de ne bilerek ne de hata ile bir dalâlet üzere ittifak etmediklerini; bu cümleden olarak iki alimin bile ne zayıf bir ravinin tevsikinde, ne de sikanın tad'ifinde birleşemediklerini vurgular. Daha sonra da bu "imamların cerh ve ta'dildeki anlaşmazlıkları sadece

10. Zehebî, Mizanül'l-İtidal, I, 5-6. Diğer misaller için bkz. Siyer, mukaddime, I, 59 vd.

11. Mizan, I, 111.

12. Mizan, III, 140.

13. Siyer, XI, 82; krş. Mebâhis fi'c-Cerh ve't-Ta'dil, s. 103.

ta'dilin kuvvetinde ve tad'îfin mertebelerindedir. İşte el-Hakim en-Neysâbü'ri de ictihadı ve bilgisinin kuvveti ölçüsünde raviler hakkında hüküm vermiştir" der.¹⁴ Hata ve yanılmada "ismet" sıfatını sadece peygamberlere mahsus kılarak, her insanın yanılabilceğine, dolayısıyla verilen hükümleri bu açıdan incelemenin zaruretine dikkat çeker.¹⁵ Bu görüşünü de muhtelif eserlerinde dile getirir.¹⁶

Bilhassa sözüünü ettiği ve hataların akranların (aynı devir ve yerde yaşayanlardan) bir biri hakkındaki cerhlerinde daha çok görüldüğüne tekrar tekrar dikkat çekerek insanlar arasındaki ihtirasın bu aşırıkların sebebi olduğu gerçeğine işaret eder ve bunların dürülüp atılması teklifini yeniler.¹⁷ "Zira, der, her halü karda akranın bir biri hakkındaki sözlerinde şüphe vardır. Binaen aleyh bu sözlerin dürülüp yok edilmesi, yayılmasından evladır; ancak muasır olsalar da güvenilir olanlar, bir şeyhin, bir ravinin cerhinde ittifak etmeleri durumunda bu ittifaka güvenmek gerekir".¹⁸ Ayrıca bu akranın arasında özellikle düşmanlık, mezhebî çekişme ve hased olduğu bilinirse, bunların sözlerine hiç itibar edilmemesi gerektiğini savunarak, bu afetten, Allah'ın koruduklarının dışında kimsenin kurtulmadığını ve bundan salim olan hiç bir devir bilmediğini -peygamberleri ve siddıkları istisna ederek- esefle dile getirir¹⁹ ve akranların bir biri hakkındaki cerhlerde daima teenni ile hareket etmenin ve düşünenin gerektiğine işaret eder.²⁰

Zehebi ifrat ve tefritten mümkün olduğu kadar kaçınmayı ve daima orta yolu tutmayı kendine şiar edinmiştir. Aşağıda ele alacağımız tasavvufa karşı sert tutumu dışında, bu özelliğini tenkidin her alanında görmek mümkündür. Mesela çağdaşı olan ve zamanında olduğu kadar, daha sonra da değişik ve farklı görüşleri sebebiyle yıldırımları üzerine çeken İbn Teymiyye hakkında şöyle bir değerlendirme yapar: "Zamanımızda insanlar İbn Teymiyye hakkında iki gruba ayrıldılar: Birinci grup, onun sözlerinin tamamı gökten inmiş vahiy gibi zannettiler ve onun görüşlerini, cumhura muhalif de olsa veya ondan daha üstün alimlerin beyanlarına aykırı da olsa alıp benimseyerek ifrata kaçtılar.

Diğer grup ise, bunların aksine İbn Teymiyye'yi (728/1328), cumhura aykırı bazı görüşleri sebebiyle, ehl-i sünnetten saymamaktadırlar. Ben bu iki grubun arasında bir yolu benimsemekteyim.²¹ Onun bu itidali, aslı olmayan, batıl olan bir konuda sert ifadeler kullanarak reddetmesine mani olmamıştır. Mesela İmam Şafii'ye (204/819) nisbet

14. Mebâhıs, s. 103-104; el-Mukıza, varak, 9/s 10a'dan naklen.

15. A.y.

16. Msl. bkz. Siyer, VII. 40-41; X. 92-94...

17. er-Ruvâtü's-Sikât, s. 4.

18. Siyer, II. 432.

19. Siyer, I. 111.

20. Siyer, III. 81.

21. el-Leknevî, Abdu'l-Hayy, en-Nâfiu'l-Kebîr Şerhu Câmiu's-Sağîr, s. 35- 36, Beyrut, 1987; bkz. Şehâvî el-l'lâm, s. 77.

edilen meşhur "er-Rıhle" isimli eserin rivayet icazetini aldığı halde, Şafî'ye nisbet edilen bir çok "usul ve görüş (akval)" gibi bunun da batıl olduğu²² ve "bu cüz yalancı Abdullah b. Muhammed b. el-Belevî'den menkul olduğu için" kabul etmez ve şöyle der: Allah Beyhakî'yi (458/1066) affetsin. Menakıb'ında (I.130) Belevî'den bu kıssayı nakletmiş de, uydurma olduğuna dikkat çekmemiş" der ve bu cüzü kitaplarına alan Cüveynî, Fahrü'd-Din er-Razî, Ebu Hamid et-Tusî ve özellikle Mecmû'una alan (I.8) Nevevî'ye hayret eder. Tehzibü'l-Esma'sında (I.59) da naklettiği için şaşırır.²³

En sert dille ve uslupla tenkid ettiklerinden biri de el-Hâkim en Neysabûrî'dir (405/1014). Müstedrek'ine yazdığı ve Müstedrek'in altında basılan Telhîs'inde onun hadislerinin bir çoğunu tenkid eder. Mesela Hz. Ali'nin, hanımı ve oğullarının fazileti ile ilgili hadisleri rivayeti üzerine ona şöyle haykırır: "Ey müellif, "turukiyye'nin" (şia'nın) uydurmalarından olan bu sözleri, Sahîhayn üzerine yazdığı bu müstedrekte rivayet ederken utanmadın mı?"²⁴ Bir başka vesile ile Hâkim'in yine bir hadisi tashîh etmesi sebebiyle şöyle der: "Bu ve buna benzer batıl hadisleri tashîh eden Hâkim'e hayret doğrusu!"²⁵ Bir başka yerde Hâkim'in bu eserindeki hadislerin çoğunun Buhârî ve Müslim'in şartlarına uygun olduğunu, bu ikisinden birinin şartlarına uyan hadislerin toplamının kitabın üçte birini veya daha azını teşkil ettiğini de açıklar.²⁶ "Saduk bir imam" olarak nitelediği Hâkim'in bir çok sâkit hadisi tashîh ettiğini belirttikten sonra "bunlar oldukça çoktur. Bilmiyorum, bunları tesbit edemedi mi? Fakat o bunları bilemeyecek bir kişi de değildir. Şayet bunları biliyorsa, bu büyük bir cinayettir".²⁷

Kendi kanaatine hak ettikler takdirde hadiscilere bu kadar sertleşebilen Zehbî, sultanlardan da çekinmeyerek, "öldürme ve dövülme korkusuyla sultanları, sultanların babalarını ve ailelerini cerh ve ta'dilin dışında bıraktılar. Bu durum mevcut her devlette halâ devam etmektedir. Zira tarihçiler (müerrihun) bunların iyiliklerini tavsif edip, kötülüklerini görmezlikten geliyorlar. Dolayısıyla tarihçi din ve takva sahibi olsa da eğer meddah ve yağcı ise, onun ne takvasına ne de zühdüne iltifat edilir. Çünkü, belki de böyle bir tarihçi, övgüleriyle, yüce ahlak ve büyüklük kisvesiyle nice kötülükler yapmaya sebep olmaktadır" der.²⁸

22. siyer, X, 78.

23. Siyer, 78-79. 2 ve 3 nolu dipnotlarda, söz konusu tartışma uzunca ele alınmıştır.

24. el-Müstedrek, III. 160.

25. A.e. III. 127; daha başka msl için bkz. Kasım Ali Sa'd, Mebâhis fi İlmi'l-Cerh ve't-Ta'dil, s. 127 vd. Beyrut, 1408/1988.

26. Siyer, XVII. 175-176.

27. Mizan, III. 608; krş el-Kettâni, R. el-Müstetrafe, s. 21, İst. 1986; Katib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, II. 1672; İtr, Nureddin, Menhecû'n-Nakd, s. 260-261, Şam, 1406/1985.

28. es-Sehavî, el-İ'lân bi't-Tevbîh, s. 66-67, Daru'l-Kütübî'l-Ğarbî, 1983.

Zehebî'nin genel olarak, mezheplerin ruhsatlarına sarılarak, müctehidlerin hatalarını (zellelerini) değerlendirenlerin dinlerinin sağlam olmadığını da söyleyerek, bu tür insanları tenkid eder. Bu konuda el-Evzaî ve diğerlerinin şu sözlerini kendine delil alır: "Mut'a konusunda Mekkelilerin, nebiz konusunda Kufelilerin, şarkı ve çalgı konusunda Medinelilerin, halifelerin masumluğu konusunda da Şamlıların görüşünü alan bir kişi, şerri toplamış demektir. Aynı şekilde, ribevî satışlarda hileye başvuranların ve talak ile hülle nikahında geniş davrananların..vb. görüşlerine sarılanlar inhilale maruzdurlar."²⁹

Onun tenkidleri sadece bunlarla sınırlı değildir. Zaman zaman eserleri de tenkid eden Zehebî, bu eserlerin kusurlarını göstermekten çekinmez. Kaynak olarak kullandığı eserleri bile aynı minval üzere tenkid süzgecinden geçirmeyi ihmal etmemiştir.³⁰ Buna mukabil iyi meziyetleri de övmekten geri kalmamış ve daima "toptancı hüküm vermekten kaçınmıştır".³¹

Sonuç olarak talebelerinin, muasırlarının ve daha sonra gelenlerin onun tenkidî yönü hakkındaki övgülerini, takdir hislerini sıralayalım. Mesela, talebesi Salâhü'd-Din es-Safedî (764/1362) şöyle der: "Ben Zehebî'de hadiscilerin donukluğunu ve nakilcilerin ahmaklığını görmedim. O bütün bunların aksine ince görüşlü ve münekkidi idi (fakihü'n nazar). İnsanların sözlerini, selef imamlarının ve makalat ehlinin mezheplerini çok iyi bildirdi. İliminin otoritesi idi. Benim onda gördüğüm ve en çok hoşuma giden özelliği, rivayet ettiği bir hadisin metnindeki zaafiyeti veya isnadındaki bir kusura veyahut raviler hakkındaki cerhi açıklamadıkça bir başka hadise geçmemesi, eserlerinde bu konuya oldukça dikkat etmesidir. Ben bu konuda hakkıyla titizlik gösteren başka birisini görmedim".³²

Yine öğrencilerinden es'S-Sübki (771/1369) bilhassa tasavvufî görüşleri dolayısıyla Zehebî'ye hücum ettiği halde, onu "Şeyhu'l-Cerh ve't-Ta'Dil" ünvanıyla anar.³³

Ibn Nasrî'd-Din (842/1438) de şöyle der: "Muhaddislerin münekkidi, cerh ve ta'dil imamlarının imamı(...) ve rical tenkidi konusunda bir zirve idi, cerh ve ta'dil konusunda bir umdeydi."³⁴ Sehâvî de aşağı yukarı aynı şeyleri söyleyerek, Zehebî'nin rical konusundaki tam otoritesine işaret eder.³⁵

29. Siyer, VIII. 81.

30. bkz. Siyer, mukaddime, I. 60-61.

31. A.y.

32. es-Safedî, el-Vâfi bi'l-Vefiyyât, II. 163.

33. es-Sübki, Tacü'd-Din, Tabakatü's-Şâfiyye, IX. 101. Diğer değerlendirmeler için bkz. Siyer, mukaddime, I. 64-72.

34. Siyer, mukaddime, I. 62; (er-Reddül-Vâfir, s. 31'den naklen)

35. Sehâvî, Menhel, III. 106.

TASAVVUFİ TENKİDLERİ

Araştırmacılar Zehebî'nin selefî akideye sahip olduğunu, bu akideye sahip olmasını da, İbn Teymiye'nin de yaşadığı çağda Dimeşk'ta hakim olan çevrede yetişmesine bağlarlar. Selefilik konusunda çok katı olmayan imam, bazı konularda susmayı daha evla bulurdu. Bazı konular da ise, görüşlerini net bir şekilde ortaya kordu. Mesela, itizali bid'at olarak niteler... Yunan Felsefesine şiddetli hücum ederdi. Selefin amellerine tam manasıyla hayrandı. "Mihne" konusundaki selefin tutumlarını öve öve bitirememiştir.³⁶ Bu görüşlerinde çoğunlukla İbn Teymiye'nin etkisinde kalmıştır. Bu sebepten dolayı, akide konusunda selefî bir yol izlediği için tenkide uğramıştır.³⁷ Kevserî şöyle der: "Şayet bu konuda eser yazmasaydı, daha güzel olurdu". Zehebî'nin furu'da şafiî, itikatta hanbelî olduğu meşhurdur.

Zehebî rical tenkidi konusunda koyduğu esaslardan genel olarak ayrılmamakla birlikte, kendisinin başkalarını kınadığı konudaki hataya; mezhebî taassuba kendisi de düşmüştür. Tasavvuf ehline ve eserlerine karşı daha sert davranmıştır. Mesela İbn Arabî (638/1240) hakkında şöyle der: "Teliflerinin en hayırlısı, Kitabü'l-Fusus'tur. Eğer bu kitapta küfür yoksa, dünyada küfür yoktur. Allah'dan afv ve kurtuluş isteriz. Gerçi bir grup onu ta'zim ettiler ve onun söylediklerini bir takım zorlamalarla tevil ederek tekellüfte bulundular. Allame İbn Dakîkî'l-îd (702/1302) anlattı: Şeyhimiz İzzüddin b. Abdi's-Selam, İbnü'l-Arabî hakkında şöyle dediğini işitmiştir: "Yalancı ve şeyhun Sû'dur. Alemin kîdemi savundur ve ferce haram kılmazdı. Ben de derim ki, şayet Muhyiddin bu sözlerinden ötürü ölmeden önce tövbe ettiyse kurtulmuştur. "Allah'a bu zor değildir"(14/İbrahim, 20).³⁸

es-Sühreverdî (587/1191)'nin de eserlerini, İslâmî eserlere dahil etmeyerek, onun katline fetva verenlerin iyi yaptıklarını ve isabet ettiklerini de savundur.³⁹

Zehebî, Tarihu'l-İslam'nda da tasavvuf hakkındaki görüşlerini daha net bir şekilde ortaya koyarak, onları oldukça sert tenkid eder. Abdü'l-Hak b. İbrahim Muhammed b. Nasr Muhammed b. eş-Şeyh Kutbi'd-Din Ebu Muhammed es-Suffî'den bahsederken şöyle der: Felsefecilerin zühd kaideleri ve tasavvuf anlayışları doğrultusunda bir suffî idi. Onun ittihad ve zındıkların öğretileri ve ilim anlayışları ile paralel bir çok sözü vardır. Allah'dan selamet ve din talep ederiz. Biz bu grubun kötü sözlerini İbnü'l-Fârîd, İbnü'l-Arabî ve diğerlerinin sözlerini anlatırken anlatmıştık." Daha sonra Zehebî sözlerine devamla "ismi mübarek, nefsinde de mukaddes olan yaratıcılarının, yaratılmışlarla imtizacı- nı ve onlara hulûl etmesini Allah hakkında nasıl kabul ediyorlar? Halbuki Allah Taalâ

36. Siyer, Mukaddime, I. 64.

37. A.e., I. 65; Tezkiratü'l-Huffaz, 348, 2. dip not.

38. Siyer, XXIII, 49.

39. Siyer, XXI. 211.

semaların, arzın ve ikisi arasındaki olanların aynısı olmaktan yüce ve beridir. Böyle bir söz, alemin kıdemini iddia edenin görüşünden de çirkindir" der.

Onlara ağır hakaret tabirlerini kullanacak kadar ileri giden Zehebî, taassub girdabında ilme yakışmayan bir üslup kullanır ve bu kelimeyi kullandığından dolayı, bunları tanıyanların kendisini mazur göreceklerini umar. Zira onların gizlice ittihad ve hulûlü savunan birer zındık olduğunu iddia eder. Onları tanımayanların ise, bir kayıplarının olmayacağını söyler. Bu sözlerinden sonra biraz yumuşayarak, "onların ölmeden önce, tevbe etmiş olmaları ihtimali olduğundan küfürle itham edilemeyeceklerini, durumlarının müşkil, dolayısıyla muhasebelerinin Allah'a ait olduğunu" hatırlatır. Arkasından da şöyle der: "Onların sözlerine gelince, bu sözlerin şirk olduğunda şüphe yoktur. Kardeşim ve sevgili dostum, beni bu bilgilerimle başbaşa bırak. Çünkü Allah Taalâ'nın, bu konuda susmam sebebiyle beni cezalandıracağından endişe ediyorum. Bunun yanısıra evliyası hakkında, böyle bir söz söylemiş olduğum ihtimalini de düşünerek, endişe ediyorum. Çünkü müslüman birisine "ey kafir!" dersek, kafir oluruz. Durum böyle olunca, salih bir kişiye veya Allah velisine böyle hakaret etmenin sonucunu bilerek, bunu nasıl söylerim?"

Burada şeyhi İbn Dekîkî'l-îd'dan duyduğu şu hatırasını nakleder: "Ben İbn Seb'in ile öğle vakti sohbet ederken, müfredatını bildiği, fakat mürekkabatını anlamadığı bir takım sözler sarfediyordu." Arkasından bu zatı da "Rabbü'alemin'in, mevcudatın hakikati" olduğuna dair sözlerini de tenkid eder. eş-Şeref İzzü'd-Din'den naklen de, İbnü's-Seb'in'in bir çok eseri olduğunu, bazılarının yanında yüce bir değere sahip olduğunu, hatta bir ara Mekke'de kaldığını naklettikten sonra, "ben de derim ki: Bana fakir Salih haber verdi: O Seb'niyye fakirleriyle de arkadaşlık etti. Allahım bizim imanımızı koru, bizi hidayete erenlerden eyle. Ben İbn Seb'in'in elini yararak, ölünceye kadar kanını akıttığını da duydum. Bunun doğrusunu en iyi Allah bilir. Mekke'de 28 Şevval 666 tarihinde, 55 yaşında öldü. 614 senesinde doğmuştu" der.

Ey Allahım, ey bizim ve her şeyin Rabbi olan Allahım, bu şahıs ve taraftarları, Senin, yaratıklarından olduğuna, Senin mukaddes zatının da, senin yarattığın yaratıklardan meydana gelmiş bir türedi (Nâiye) olduğuna inanırlar. Halbuki mahlukatı senin yoktan var ettiğin bir gerçektir. Onlara merhamet etme, onlardan razı olma. Şayet onlar senin alemlerin rabbi olduğuna, her şeyin yaratıcısı olduğuna, mahlukatın her halükarda ve takdirde Senin gayrın olduğuna iman ettilerse onları mağfiret et ve onlara merhamet et". Mutasavvifenin varlık görüşü, Allah Taalâ'nın kainatla ilişkisi konularında da bazı sözlerini nakleder ve arkasından da, muhal tevillere sapılacak olursa, kainatta küfür ve dalalet namına hiç bir şeyin kalmayacağını, milel ve nihâl kitaplarının, fırkaların ihtilaflarına dair kitapların hepsinin de batıl olacağını savunur.

Gazalî-Allah rahmet eylesin- "Mişkâtü'l-Envâr"ında Hallac hakkında bir fasıl açarak, ondan sadır olan, "ene'l-Hakk", "Cübbemin içinde Allah'dan başkası yoktur" gibi

sözlerini mazur göstermeye çalışmış -ki bu ifadelerin zahirleri küfürdür- ve o sözleri yorumlayarak şöyle demiştir: Bu sözler mehabbetin ifratından ve vecdin şiddetindedir". Arkasından kendisi de der ki: "Akidenin sağlam olması durumunda, söylenecek bir söz yok. Söylenecek söz "Alem Allah'ın kendisidir" diyenler hakkındadır. Kim bunların kitaplarını mütalaa ederse dinden çıkmış olduklarını zarurî bir ilimle bilir".⁴⁰

Görüldüğü gibi Zehebî de, kendisinin çokca şikayet ettiği ve hiç kimsenin kurtulamadığını söylediği taassub girdabına tasavvuf hakkında düşmüştür. Nitekim Sübkî bu konuda şöyle der: Tabakat yazarları, nicelerinin kadrini düşürürken, nicelerini yükseltmişlerdir. Bunun sebebi ya taassubdan, ya cehaletten veya güvenilmeyen kişilerin rivayetlerine dayanmaktan vb. şeylerden kaynaklanır. Özellikle tarihçilerde cehalet, cerh ve ta'dil alimlerinininkinden daha çoktur(...) Şeyhimiz Zehebî'nin -Allah onu mağfîret etsin- tarihine gelince, güzelliği ve genişliğine rağmen, ifrat derecesinde taassubla doludur. Ehl-i din hakkında, -yani halkın seçilmiş olan fakirlerini kasdediyorum- ağır ithamlarda bulundu ve hakaret etti (vakâada bulundu). Ayrıca Şafîî ve Hanefî imamlarından çoğuna dil uzattı. Eş'arilere ifrat derecede hücum etti. Mücessime hakkındaki övgüleri ise oldukça çoktur. İşte tarihçilerin hafızı ve tebcil edilmiş bu halde iken, diğer avam takımının ne durumda olduğunu sen düşün".⁴¹

Diğer bir vesile ile konuyu müşahhaslaştıran Sübkî, Zehebî'nin taassubunun derecesini bir misalle şöyle açıklar: "Zehebî rahmetullahı aleyh'in tarihinde İbn Kudâme el-Hanbelî'nin, Şeyh İbn Asakir'in terceme-i hallerini okudum. Birincisini oldukça uzatmış, ikincisini ise oldukça kısa kesmiştir. Bunun sebebinin akıllı biri için, onu buna sevkeden amilin birinin Eş'arî, diğerinin Hanbelî olduğu açıktır. Bunların hepsi Alemlerin Rabbi huzurunda divana duracaklardır. Şeyhu'l-İslam'ın sözü bu konuda ne güzeldir: Heva kişiye galib olmasın. Çünkü heva insana genellikle galip gelir. Bu afetten Allah'ın korudukları kurtulabilir. İşte bunlar hevasından uzaklaşır ve adaletten asla ayrılmaz".⁴²

Buna mukabil Sübkî'nin de Eş'arîlik taassubuyle Zehebî'ye hücum ettiği, Zehebî'nin bu kadar tenkide, bilhassa taassubundan dolayı bazı alimlerin hal tercemelerini kısa tuttuğu konusundaki iddiaların haksız olduğu da söylenmiş. Bu tür izah ve tanıtımların Zehebî'nin metodundan kaynaklandığı misalleriyle anlatılmıştır.⁴³

Sonuç olarak, Zehebî'nin tasavvuf konusundaki ifrata kaçan tenkidleri istisna edilirse, cerh ve ta'dilde imamlığı hak etmiş bir alim olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle

40. Zehebî, Tarihu'l-İslam'ından, Süleymaniye Kütüphanesi, Perteniyal, r. 893 vd. (Mecmua içinde), varak, 191b-192b.

41. Sübkî, Tabakât, II. 24, krs. Sehâvî, el-İ'lâm, s. 73.

42. Sübkî, Tabakât, II. 24.

43. Siyer, mukaddime, I. 114. Söz konusu tartışmalar için bkz. Siyer, mukaddime, I. 128-134.

dengeli, daima orta yolu benimseyen, küçük hatalarından ve belli fikirlerden dolayı hemen bir raviyi cerhretmeyen özelliği ve toptan hüküm vermekten kaçınan, hak ve hakikati alıp, aksini aynı kişide olsada reddeden anlayışı ile tebarüz etmiştir. Sanırım bu özellikleri günümüz için çok büyük önemi haizdir. Bir çok konuda buna ihtiyacımız da vardır.

